

La venĝo de la recenzantoj aŭ la progreso de l'ciniko

Postrepliko de kritikita libro-aŭtoro

Estas konate, ke la Esperanto-movado ambivalente rilatis al la judeco de L.L. Zamenhof kaj al ties jude influitaj homaranismaj ideoj. La spektro de la sinteno pri tiuj aferoj etendiĝis de simpatia akceptemo tra indiferenteco ĝis ekstremaj kritiko kaj rifuzo (kiel en la kazo antaŭ ĉio en certaj maldekstraj medioj sur la linio Drezen-Graetz-Blanke). Nu, Zamenhof mem konsilis al siaj kunbatalantoj, ke oni ne emfazu lian judecon, ĉar tio povus malhelpi la Esperanto-propagandon. Tial, kaj ne nur en Pollando (kiu, cetere, dum la vivotempo de Zamenhof ne ekzistis kiel ŝtato) oni provis fari *el la judo Zamenhof kvazaŭ maljudon*, proklamante lin „polo”; sed ĉi polan identecon Zamenhof mem kontestis kaj eĉ strikte rifuzis. Li nomis sin „ruslanda hebreo”, kiel sian historian patrujon li konsideris „Litovujo”, ĉar lia familio apartenis al la branĉo de la litovaj judoj (litvakoj). Sed tiun ĉi komplikan gentan identecon de Zamenhof la esperantistoj unue neniam kapablis kompreni, due oni simple ignoris ĝin, ĉar ĝi ne konvenis al la propagando favore al la „pola” okulisto k.s. Ke li vivis kaj laboris sur pola tero ja estis memkomprenebla. Eblas do konkludi, ke la judeco de Zamenhof evidente signifis certan problemon por la Esperanto-movado kaj ne aparte interesis ĝin, kun ĉiuj sekvoj, kiujn tiu sinteno havis. Tio estis tiel antaŭ 1917, kaj en la intermilita periodo, kaj post la dua mondmilito, nome en oriento kaj en okcidento. Ankaŭ post 1989 oni malmulte skribis pri la judeco de Zamenhof en oficialaj dokumentoj, kaj en la kongresa rezolucio de Bjalistoko de la jubilea Zamenhof-jaro 2009 adekvata honorigo de la judeco de Zamenhof ne okazis. Kvazaŭ la judeco de Zamenhof tute ne koncernus la Esperanto-movadon. Siatempe mi kritikis tion, ĉar mi opiniis, ke tian honorigon de sia judeco Zamenhof certe meritis, despli ke li ĉiam sincere konfesis sian veran identecon. Oni povas diri, ke sen la judeco de Zamenhof Esperanto verŝajne eĉ ne ekzistus, sed tia aserto estas ĉe la Esperanto-movado tute malpopulara.

Do, la celo de mia laboro kaj de la libro mem estas renversi la ĝisnunajn tordojn, duonverojn kaj mensogojn kaj restarigi la veron pri L.L. Zamenhof. Sed ĉar la mitoj, legendoj kaj konvinkoj pri Zamenhof, kiujn la Esperanto-propagandistoj produktis, ŝajne jam tiom enradikiĝis en la Esperanto-movado dum 125 jaroj, mi timas, ke ĉia provo revizii la historion jam estas vana klopodo, se ne kondamnita fiasko.

Kelkaj rimarkoj, precizigoj kaj ĝustigoj pri la libro

Ĉu plaĉas aŭ ne, mi pretendas esti verkinta la unuan sciencan Zamenhof-biografion en germana lingvo – kaj verŝajne ankaŭ entute –, kiu enfokusigas la judan kuntekston de Zamenhof. Sed kelkaj recenzantoj ŝajne ne volas agnoski tiun faktan kaj komencis skeptike rigardi kaj diŝiri mian verkon, ekzemple en la revuo *Esperanto* (UEA) kaj en *Language Problems and Language Planning* (LPLP). Por eviti falsan impreson aperintan pro la unuflanka kritiko, mi sentas min devigita iom pravigi miajn vidpunktojn kaj ĝustigi kelkajn eventualajn miskomprenojn. La plumpa agresemo de iuj – ĉefe germandevenaj – recenzantoj kontraŭ mia Zamenhof-biografio en si mem estas nenio nova kaj povas havi diversajn radikojn kaj motivojn: Neracia malamo kontraŭ Zamenhof, ideologiaj-politikaj-religiaj konsideroj, antisemitismaj refleksoj (aŭ almenaŭ alergia kontraŭ aŭ malŝato de judaj aferoj¹), simpla aroganteco, persona frustrigo, neta envio aŭ venĝemo kontraŭ la aŭtoro pro personaj kialoj, aŭ io alia.

La enkondukaj ĉapitroj kaj la 'ekskursoj' pri la historio de Ruslando, Pollando, antisemitismo ktp. estis aldonitaj, por ke foje ankaŭ la esperantistoj, kiuj legos la libron, povu konatiĝi kun tiuj temoj por percepti Zamenhofon en la historia-politika kaj juda kunteksto. La celo de tiuj ĉapitroj do estis montri pere de la specifecoj de la historio kaj kulturo de la poloj, rusoj kaj judoj, kial Zamenhof ne povis esti nomita polo (aŭ ruso), sed kial li povis esti nur judo kaj kial li povas kaj devas esti perceptita nur kiel judo.

¹ Kiel tio ekzistas antaŭ ĉio en certaj katolikaj, luterismaj, ateismaj kaj Israel-kritikaj medioj.

En mia libro estas detale prezentitaj unuafoje ankaŭ la ĝenerale malpli konataj epizodoj kun Sokolov, Dambrauskas, Ostwald k.m.a., kaj aldonita la artikolo de Josef Meisl, kion la recenzantoj ne honoris. La plej esenca korespondado inter Zamenhof kaj la esperantistoj estas en la libro ĉerpita el Plena Verkaro (PVZ) ĉe ludovikito, ĉiuj fontoj kaj citaĵoj estas indikitaj en la teksto. Ĉe la 'daŭrigo' (ĉap. 34) la celo ne estis detale raporti pri Olsvanger, sed memorigi la murditajn Zamenhof-familianojn dum la holokaŭsto. En mia libro estas menciitaj sufiĉe da judaj agantoj, kiuj esence kontribuis al la komenco de la Esperanto-movado en Ruslando kaj Eŭropo. Eĉ ne unu vorton pri tiuj protagonistoj la recenzantoj perdis! Krom tio, la situacio en Bjalistoko estas detale priskribita, ankaŭ la etoso en la Zamenhofa familio karakterizita laŭ la disponeblaj atestoj de samtempanoj. Ktp. ktp. Estis farita la provo poziciigi la Zamenhofan hilelismen en la kunteksto de la tiama cionisma debato. Kial mi devus konsulti la anglan-usonon literaturon pri judismo kaj cionismo? La germanlingva taŭgas, kaj ĝin mi konsideris en sufiĉa amplekso. La libro ankaŭ ne celis enprofundiĝi en judistikajn faktemarojn (ĉe iuj judistoj la librotitolo do eble vekis troajn atendojn). La pozicio de Zamenhof pri la cionismo estas ĝenerale konata kaj ankoraŭfoje objektivite prilaborita en la libro. Nun ĝi ne plu povas esti evitita, prisilentita, manipulita, primokita aŭ eĉ falsita, kiel tio okazis en la pasinteco. Diference de aliaj recenzantoj, Lins, kopiinte grandparte la argumentojn de Hauptenthal, tamen almenaŭ rimarkis, ke la hilelisma teksto de L.L. Zamenhof de 1901 ekzistas nun ankaŭ en germana traduko. La bibliografio estas la ĝis nun plej ampleksa aperinta en iu ajn libro pri Zamenhof, kaj ĝi respegulas la ekspluaton de multaj ĝis nun nekonsideritaj artikoloj. Ke Lins kaj aliaj emfazas naŭzon kaj tedon pri aŭ pro bagateloj, signifas, ke ilia argumentado elĉerpiĝis. La centra hipotezo de mia libro, ke la kreado kaj publikigo de Esperanto estas esence, senpere kaj rekte ligita kun la juda demando ĉe Zamenhof en la Ruslanda Imperio, restas nekomentita de la recenzantoj, kiuj sendube bone konscias pri tiu ĉi fakto. La problemo estas, ke ili ne volas konfesi kaj agnoski ĝin!

Eĉ unusolan pozitivan punkton Lins ne povis trovi en mia libro, dum aliaj legantoj kaj recenzantoj kiel ekzemple Tazio Carlevaro, Liu Haitao, Tomasz Chmielik, Walter Ŝelazny, Leif Nordenstorm, Fritz Wollenberg kaj aliaj, pritaksis la libron multe pli pozitive aŭ almenaŭ pli neŭtrale. Agnieszka Jagodzińska de la universitato Wrocław (PL) verkis por *AJS Review* (Cambridge) normalan recenzon, kiu distingiĝas per sia pli alta objektiveco disde la strangaj esperantistaj reagoj. En *Religious Studies Review* Shaul Stampfer de la Hebrea Universitato bonvenigis la libron kiel "tre impresan studon", "sendube gravan".

Mi mem konas la fortojn kaj malfortojn de mia Zamenhof-libro kaj do ne bezonas la instruon de tiuj 'fakuloj', kiuj alergias pri la temo Zamenhof kaj kiuj ankaŭ neniam emis aŭ kapablis reale kunlabori unu kun la aliaj, sed mem ĉiam sciis ĉion pli bone ol la aliaj.

Koncerne la kunlaboron: Dum la verkado de mia libro mi skribis al diversaj personoj en Germanio, inter alie al Germana Esperanto-Asocio (Fischer), Gesellschaft für Interlinguistik (Blanke) kaj ankaŭ al sinjoro Lins persone la demandon, ĉu oni estus preta apogi mian laboron (ekzemple kiel lektoro-korektanto aŭ konsilanto). En ĉiuj kazoj sekvis kruda rifuza respondo ("mi ne havas tempon" k.s.).

Entute mi mem opinias, ke mia libro prezentas sufiĉe da substanco, pri kiu oni povas okupiĝi aŭ elmordi siajn dentojn. Kompare kun la banalaj, seninteresaj kaj malesencaj diskutoj, kiuj okazis dum la Zamenhof-jubileo kaj okazas en la Esperanto-movado entute, mi kredas, ke mia libro estis la plej forta kontribuo. La ĉefe teknike kaŭzitaj komposteraroj povos esti korektitaj en dua eldono aŭ en fremdlingva traduko.

La eldonisto de Harrassowitz trovis mian manuskripton interesa kaj bonvenigis la libron en la koncerna juda serio. Cetere, ĉe la libroeldonejoj validas jena principo: Pli bone estu detrua kritiko ol morta silento.

Krom la aperigo de la de mi esperantigita kataloga teksteto (kiun mi mem sendis al la redaktoro), la bulteno de GEA *Esperanto aktuell*, neniam prezentis la libron, sed nur menciis ĝin en n-ro 1/11, p. 15, en la bibliografio kaj en la raporto de Utho Maier sur p. 21, laŭ kiu oni ekscias, ke la responsuloj de la Esperanto-biblioteko en Aalen evidente komencis dubi kaj „pripensis ĉu entute indas aŭ ne akiri tiun ĉi ne tre moderprezan verkon de Andreas Künzli“. Sed feliĉe ili „ankoraŭ ĝustatempe“ ricevis ĝin kiel ŝajnas dank' al la granda mecenato Ulrich Lins, kiu probable ricevis senpagan recenzan ekzempleron de la eldonejo kaj pludonacis ĝin, post farita recenzo-laboro, al Aalen. Cetere, estas memkompreneble,

ke la menciita bulteno ankaŭ neniam bonvolis aperigi ĉi tiun mian replikon pri la aperintaj recenzoj, kiu estis publikigita en la interreto. Krom tio, pri la libro regas totala silento en Germanio, kaj la aŭtoro ankaŭ neniam ricevis iun ajn inviton de iu germana, svisa aŭ aŭstra Esperanto-klubo. Ĉu temas nur pri indiferenteco aŭ ĉu ekzistas eventuale ankaŭ aliaj, pli seriozaj kialoj? Aŭ ĉu alvenis la longe timata fino de la Esperanto-movado?

Humphrey Tonkin, la eldonisto de *LPLP*, rifuzis publikigi mian replikon en sia revuo kun jena klarigo: “LPLP ne havas apartan rubrikon en kiu aŭtoroj de libroj recenzitaj en la revuo havas lokon por respondi. Ni faras nian eblon elekti taŭgajn recenzantojn, kompetentajn pri la koncerna temo.” Do, tial mi publikigas mian replikon en la interreto. Esperanto-revuo rajtas represii ĝin.

Andreas Künzli
www.planlingvoj.ch
15-12-2011 (kompletigita 2013-03-02)

Zamenhoftag 2011, Esperanto-Jahr 2012:

Deutsche Version s. unten

Die Rache der Rezensenten oder der Fortschritt des Zynismus

Eine nachträgliche Replik eines kritisierten Buchautors

Es ist bekannt, dass die Esperanto-Bewegung sich ambivalent in Bezug auf das Judentum L.L. Zamenhofs und dessen homaranistisch beeinflussten Ideen verhielt. Das Spektrum dieser Haltung zu diesen Dingen erstreckte sich von sympathischer Akzeptanz über Gleichgültigkeit bis hin zu extremer Kritik und Ablehnung (so vertreten wie vor allem in gewissen Linkskreisen auf der Linie Drezen-Graetz-Blanke). Nun hat Zamenhof seinen Mitstreitern selbst empfohlen, dass sie sein Judentum nicht betonen sollen, denn dies könnte der Esperanto-Propaganda schaden. So versuchte man, und zwar nicht nur in Polen (das zu Lebzeiten Zamenhofs als Staat gar nicht existierte), *aus dem Juden Zamenhof quasi einen Nichtjuden zu machen*; man proklamierte ihn als „Polen“, obwohl Zamenhof diese polnische Identität selbst bestritten und strikt abgelehnt hatte. Er selbst bezeichnete sich als einen „russländischen Hebräer“ bzw. „russischen Juden“, als seine historische Heimat betrachtete er „Litauen“, weil seine Familie dem Zweig der litauischen Juden (Litwaken) entstammte. Aber diese komplizierte Stammeszugehörigkeit Zamenhofs hatten die Esperantisten nie begriffen; zweitens ignorierten sie sie, denn sie passte nicht zur Propaganda zugunsten des „polnischen“ Augenarztes u.ä. Dass er auf polnischer Erde lebte und arbeitete verstand sich von selbst. Man kann also schlussfolgern, dass das Judentum Zamenhofs offensichtlich ein gewisses Problem für die Esperanto-Bewegung darstellte und dass es sie nicht sonderlich interessierte – mit allen Folgen, die diese Haltung hatte. Dies war vor 1917 so, in der Zwischenkriegszeit und auch nach dem 2. Weltkrieg, sowohl im Westen wie im Osten. Auch nach 1989 schrieb man über das Judentum Zamenhofs in offiziellen Dokumenten nur wenig, und selbst in der Resolution des Esperanto-Weltkongresses in Białystok von 2009 fand eine angemessene Würdigung des Judentums Zamenhofs nicht statt. Ich hatte dies seinerzeit bemängelt, da ich der Ansicht war, dass Zamenhof eine solche Ehrung des Judentums sicher verdient gehabt hätte, zumal er sich zu seiner wahren Identität immer ehrlich bekannte. Man kann sagen, dass ohne das Judentum Esperanto wahrscheinlich gar nicht existieren würde, aber eine solche Behauptung ist in der Esperanto-Bewegung schlicht unpopulär.

Das Ziel meiner Arbeit und des Buches ist also, die bisherigen Verdrehungen, Halbwahrheiten und Lügen umzustürzen und die Wahrheit über L.L. Zamenhof wiederherzustellen. Aber da die Mythen, Legenden und Überzeugungen über Zamenhof, die die Esperanto-Propagandisten produzierten, sich in der Esperanto-Bewegung im Laufe der 125 Jahre dermassen eingebürgert haben, ist zu befürchten, dass jeder Versuch, eine Revision der Geschichte anzustreben, eine vergebliche Bemühung, ja zum Scheitern verurteilt ist.

Einige Bemerkungen, Präzisierungen und Berichtigungen zum Buch

Ob es nun gefällt oder nicht beanspruche ich, die erste wissenschaftliche Zamenhof-Biographie in deutscher Sprache – und wahrscheinlich auch überhaupt – verfasst zu haben, die auf den jüdischen Kontext Zamenhofs fokussiert ist. Aber einige Rezensenten wollen dies anscheinend nicht anerkennen und begannen, mein Werk mit Skepsis zu betrachten oder sogar regelrecht zu zerzausen, so in der Zeitschrift des Esperanto-Weltbunds (UEA) und in der Revue *Language Problems and Language Planning (LPLP)*. Um den falschen Eindruck, der durch die einseitige Kritik entstanden ist, zu verhindern, sehe ich mich veranlasst, meine Gesichtspunkte zu rechtfertigen und einige Missverständnisse zu berichtigen. Die bare Abneigung einiger Rezensenten – vor allem deutscher Herkunft – gegenüber meiner Zamenhof-Biographie ist übrigens im Grunde nichts Neues und kann verschiedene Wurzeln haben: Irrationaler Hass gegen Zamenhof, ideologisch-politisch-religiöse Motive, antisemitische Reflexe (oder zumindest Allergie und Abneigung gegenüber dem Jüdischen²), simple Arroganz, persönliche Frustration, blanker Neid oder Rachegefühle gegen den Buchautor wegen früher geäußerter Kritik, oder etwas anderes.

Die Einführungskapitel und die Exkurse über die Geschichte Russlands, Polens, des Antisemitismus usw. wurden hinzugefügt, damit auch die Esperantisten, die das Buch lesen möchten, diese Themen

² Wie dies v.a. in gewissen katholischen, lutherischen, atheistischen und Israel-kritischen Kreisen vorkommt.

kennenlernen können, um die Biographie Zamenhofs im historisch-politischen und jüdischen Kontext wahrzunehmen. Der Zweck dieser Kapitel bestand darin, anhand der spezifischen Züge der Geschichte der Polen, Russen und Juden aufzuzeigen, warum Zamenhof nicht als Pole (oder Russe) bezeichnet werden konnte, sondern weshalb er nur Jude sein konnte und in der Rezeption ausschliesslich als Jude wahrgenommen werden kann (und muss).

In meinem Buch werden auch die im Allgemeinen weniger bekannten Episoden mit Sokolov, Dambrauskas, Ostwald u.v.a.m. behandelt, und hinzugefügt wurde der Artikel von Josef Meisl. Dies wurde von den Rezensenten nicht honoriert. Die wichtigste Korrespondenz zwischen Zamenhof und den Esperantisten ist im Buch dem PVZ (Iudovikito) entnommen worden, alle Quellen und Zitate wurden im Text angegeben. Bei der ‚Fortsetzung‘ (Kap. 34) war es nicht das Ziel, über Olsvanger zu berichten, sondern an die während des Holocaust ermordeten Familienmitglieder Zamenhofs zu erinnern. In meinem Buch wurden zahlreiche jüdische Aktivisten erwähnt und gewürdigt, die den Anfang der Esperanto-Bewegung in Russland und Europa mitgestaltet haben. Kein einziges Wort haben die Rezensenten über diese Protagonisten verloren! Ausserdem habe ich die damalige Situation in Białystok im Einzelnen und die Atmosphäre im Hause Zamenhofs nach verfügbaren Aussagen von Zeitzeugen geschildert. Es wurde auch der Versuch gemacht, Zamenhofs Hillelismus in den Zusammenhang mit der damaligen zionistischen Debatte zu rücken. Warum sollte ich auf die englisch-amerikanische Literatur über das Judentum und den Zionismus zurückgreifen? Die deutschsprachige reicht aus, und diese wurde in ausreichendem Mass berücksichtigt. Das Buch verfolgte auch nicht das Ziel, sich in die jüdische Fachthematik zu vertiefen (bei einigen Judaisten hat der Buchtitel vielleicht übertriebene Erwartungen geweckt). Die Haltung Zamenhofs zum Zionismus ist allgemein bekannt und wurde im Buch noch einmal objektiv aufgearbeitet. Sie kann nun nicht mehr vermieden, verschwiegen, manipuliert, verspottet oder sogar verfälscht werden, wie dies in der Vergangenheit geschah. Im Unterschied zu anderen Rezensenten hat Lins, der weitgehend die Argumente Hauptenthal übernommen hat, immerhin bemerkt, dass der Hillelismus-Text von L.L. Zamenhof von 1901 nun auch in einer deutschen Übersetzung vorliegt. Die Bibliographie ist die bisher umfangreichste, die je in einem Buch über Zamenhof erschienen ist, und sie widerspiegelt die Auswertung vieler bisher unberücksichtigter Artikel. Dass Lins und andere offenbar Abscheu und Langeweile für Bagatelle empfinden, bedeutet, dass ihre Argumentation sich erschöpft hat. Die zentrale Hypothese meines Buches, dass die Schaffung und Veröffentlichung des Esperanto im Grunde unmittelbar und direkt mit der ‚jüdischen Frage‘ bei Zamenhof im Russischen Reich zusammenhängt, wurde von den Rezensenten nicht kommentiert, obwohl sie sich dieser Tatsache sehr wohl bewusst sein dürften. Das Problem ist, dass sie sich zu ihr nicht bekennen und sie nicht anerkennen wollen!

Nicht einen einzigen positiven Punkt konnte Lins in meinem Buch entdecken, während andere Leser und Rezensenten, z.B. Tazio Carlevaro, Liu Haitao, Tomasz Chmielik, Walter Źelazny, Leif Nordenstorm, Fritz Wollenberg und andere das Buch weit positiver beurteilten. Agnieszka Jagodzińska (Uni Wrocław, *AJS Review* Cambridge) schrieb eine normale Rezension, die sich durch ihre Objektivität von anderen seltsamen Esperantisten-Reaktionen wohlthuend unterscheidet. Shaul Stampfer von der Hebräischen Universität hiess das Buch in *Religious Studies Review* als „sehr eindrückliche Studie“, als „zweifelloso wichtig“ willkommen.

Ich kenne die Schwächen und Stärken meines Zamenhofs-Buches selbst und benötige keine Belehrungen derjenigen ‚Fachleute‘, die eine Allergie beim Thema Zamenhof verspüren und eigentlich nur beabsichtigten, dem Autor ans Bein zu pinkeln.

Zur Zusammenarbeit wäre noch zu sagen: Während der Niederschrift des Textes habe ich verschiedene Esperantisten und Interlinguisten in Deutschland angeschrieben, so den Deutschen Esperanto-Bund (Fischer), die Gesellschaft für Interlinguistik (Blanke) und auch Herrn Dr. Lins persönlich, ob sie bereit wären, meine Arbeit als Lektor, Korrektor oder Berater zu unterstützen. In allen Fällen erfolgte eine harsche Absage, meist mit der Begründung, man habe keine Zeit dafür u.ä.

So meine ich, dass mit meinem Buch insgesamt genügend Substanz vorliegt, mit der man sich befassen und bei der man sich die Zähne ausbeissen kann. Im Vergleich mit den banalen, belanglosen und irrelevanten Diskussionen, die während des Zamenhof-Jahres und überhaupt in der Esperanto-Bewegung geführt wurden, denke ich, dass mein Buch den stärksten Beitrag beisteuerte. Die

hauptsächlich technisch verursachten Druckfehler können in einer zweiten Auflage oder in einer Fremdsprachenübersetzung berichtigt werden.

Der Herausgeber von Harrassowitz fand mein Manuskript interessant und hiess das Buch in der Jüdischen Serie willkommen. Im Übrigen gilt bei den Buchverlagen das folgende Prinzip: Lieber ein Zerriss als tödliches Schweigen.

Ausser des Abdrucks des von mir ins Esperanto übersetzten Katalogtextes (den ich dem vormaligen Redaktor sandte), hat das Bulletin des Deutschen Esperanto-Bundes, *Esperanto aktuell*, das Buch auch niemals vorgestellt. Es erwähnte es lediglich in Nr. 5/2011, S. 15, in der Bibliographie, und in einem Bericht von Utho Maier, S. 21, aus dem man erfährt, dass die Verantwortlichen der Esperanto-Bibliothek in Aalen offenbar zu Zweifeln begannen und „am Überlegen waren, ob wir das nicht gerade preiswerte Werk von Andreas Künzli nicht doch kaufen müssten“. Aber zum Glück erhielten sie es „gerade noch rechtzeitig“ wie es scheint in dankenswerter Weise von dem grossen Mäzen Ulrich Lins, der es wohl als kostenloses Rezensionsexemplar vom Verlag erhalten hatte und es nach getaner Rezensions-Arbeit nach Aalen weiterverschenkt haben dürfte. Im Übrigen ist es auch selbstverständlich, dass das erwähnte Bulletin niemals die Güte hatte, diese meine Replik zu den erschienenen Rezensionen zu veröffentlichen, die im Internet veröffentlicht wurde. Ausserdem herrscht in Deutschland das totale Schweigen zum Buch, und der Verfasser erhielt auch nie eine Einladung von irgendeinem Esperanto-Klub in Deutschland, Österreich oder der Schweiz. Ob es sich nur um Gleichgültigkeit handelt oder ob eventuell auch andere, ernsthaftere Gründe existieren? Oder ist das lange befürchtete Ende der Esperanto-Bewegung eingetroffen?

Der Herausgeber von *Language Problems and Language Planning (LPLP)* zeigte sich uninteressiert, meine Replik zu veröffentlichen. So vertreibe ich sie halt übers Internet. Die Presse kann sie gerne nachdrucken.

Andreas Künzli
www.plansprachen.ch
15.12.2011 (ergänzt am 2.3.2013)